

- ⁴² Там само. – Ф.13. – Спр.372. – Т.1. – Арк.118, 220.
⁴³ Там само. – Т.56. – Арк.199.
⁴⁴ Там само. – Т.65. – Арк.70.
⁴⁵ Там само. – Ф.2. – Оп.88. – Спр.26. – Арк.52–60.
⁴⁶ Літопис УПА: Нова серія. – К.; Торонто, 2001. – Т.3. – С.146–148; Архів УСБУ в Рівненській області. – Спр.4245.
⁴⁷ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.18. – Спр.2842 а. – Арк.32–33.
⁴⁸ Літопис УПА. – С.133–134.
⁴⁹ Див.: Ланда Р.Г. История Алжирской революции. – Москва, 1983; Харланов Ю. Тайна двух крестов. – Москва, 1962; Пристер Е. Алжир в борьбе. – Москва, 1961; Аллег А. Допрос под пыткой. – Москва, 1958.
⁵⁰ ДА СБУ. – Ф.9. – Спр.124. – Арк.77–78; Ф.8. – Оп.1. – Спр.7.
⁵¹ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – К., 1994. – Т.2. – С.460–464.
⁵² В/ч Є-6035. – Од. зб.759. – Арк.26–30.
⁵³ Доповідна записка про використання спеціальних агентурно-бойових груп для ліквідації підпілля ОУН // Високий замок. – 1993. – 6 лютого.

The article is dedicated to the historical and legal aspects of the activity of the Organization of Ukrainian Nationalists' and the Ukrainian Insurgent Army Using international legal acts the author evaluates the Ukrainian independence movement and corrects ideological stereotypes and exaggerations.

Т.Л.Рафальська*

«ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» НА ЖИТОМИРЩИНІ: СПЕЦИФІКА ТА ТЕХНОЛОГІЯ

У статті на підставі раніше невідомих архівних матеріалів висвітлено події доби «великого терору» на Житомирщині. Особливу увагу приділено специфіці, інтенсивності та технології репресій, їх регіональним особливостям.

Дослідження регіональних особливостей доби, що її зазвичай прийнято називати «великим терором», тобто репресивної політики в СРСР у період 1936–1938 рр., ще не набули належного масштабу. Хоча протягом останніх років, особливо у процесі видання серії книг «Реабілітовані історією», зроблено чимало. У рамках цієї серії нещодавно побачив світ і том, присвячений Житомирщині¹.

Однак слід зазначити, що наукових розвідок, в яких би відображалися специфічні риси терору в тому чи іншому регіоні, замало. Заслужують на увагу такі важливі проблеми, як технологія терору, вивчення тих документів, на підставі яких здійснювалися конкретні терористичні акції, тих методів, за допомогою яких вони впроваджувалися в життя, роль конкретних виконавців і їх ініціатива у здійсненні тих чи інших репресивних акцій.

Цим проблемам присвячено дану статтю, автор якої переважно використовувала документи Державного архіву Житомирської області (ДАЖО), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ) в Житомирі та Києві, Архіву управління Міністерства внутрішніх справ Житомирської області.

Специфіка «великого терору» на Житомирщині обумовлена вже самим її географічним положенням. Переважна частина сучасної Житомирської області до червня 1925 р. входила до складу Волинської губернії, частково – до Київської. Із 1932 р. вона була складовою частиною Київської та Вінницької обла-

* Рафальська Тетяна Леонідівна – асистент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

стей. 22 вересня 1937 р. Житомирська область стала адміністративно-територіальним регіоном УРСР.

Отже, можемо констатувати, що формально область із невеликим запізненням була включена в процес репресивних акцій, започаткованих, як відомо, буквально з перших днів приходу М.Єжова на посаду наркома внутрішніх справ СРСР. Ці акції насамперед спрямовувалися на тих діячів, які могли становити опозицію особисто Й.Сталіну. Розправа з колишніми політичними опонентами була першим етапом «великого терору». Другий етап розпочався в середині 1937 р., тобто із започаткуванням «масових» операцій НКВС².

Тут доцільно нагадати про тогочасні кадрові зміни в НКВС УРСР. Обов'язки наркома внутрішніх справ виконував В.Іванов, оскільки 11 травня 1937 р. багаторічний шеф ДПУ–НКВД УСРР/УРСР В.Балицький був призначений начальником Управління НКВС по Далеко-Східному краю. Ескалація «ворогоманії» та «шпигуноманії» увійшла в нову фазу після того, як на посаді наркома внутрішніх справ УРСР В.Балицького змінив І.Леплевський. Він почав свою діяльність згідно з наказом М.Єжова від 14 червня 1937 р. за № 968 і був ревним реалізатором єжовської репресивної політики, слухняно проводячи всі ініційовані центральним керівництвом НКВД акції³.

Своє місце в цій ескалації насильства було відведено Житомирщині. Насамперед її специфікою був багатонаціональний склад населення. За переписом населення 1926 р., у Волинській окрузі мешкало 689 136 осіб. Із них: українців – 451 548, поляків – 94 434, євреїв – 63 578, німців – 52 622, росіян – 23 323. Таким чином, на 1000 осіб населення припадало близько 653 українці, 137 поляків, 76 німців, 92 єврея, 37 росіян, 6 чехів. На Житомирщині національні меншини становили понад 30% населення, а в Україні в цілому – 18%⁴.

У 1925 р. на Житомирщині було створено єдиний в Україні польський національний район – Мархлевський (Довбиський) з населенням 41 000 осіб (73% становили поляки). У 1930 р. виник Пулинський німецький район у складі 30 сільських рад. На території області створили також 12 чеських рад⁵.

Уже на початку 1930-х років керівництво УСРР ініціювало вивчення стану роботи з національними меншинами у прикордонній смузі, констатувало, що колективізація польських, німецьких, чеських сіл здійснюється повільними темпами порівняно з українськими. Причиною цього назвали те, що національні ради нібито «засмічені класово ворожими елементами». Серед національних меншин у першу чергу такими вважалися ті, які асоціювались із державами, що проводили антирадянську політику і мали спільні з СРСР кордони.

Із 1934 р. починається процес масового виселення німців і поляків із прикордонної смуги. З жовтня 1935 р. постановою ЦВК УСРР Мархлевський і Пулинський райони були реорганізовані, тобто ліквідовані. Депортація із прикордонних районів тривала в окремих селах до літа 1936 р. Як видно із звітів НКВС, у деяких селах зовсім не залишилося польських сімей. Тільки з території Мархлевського району було виселено 10 тис. поляків⁶.

Ще одна специфічна риса «великого терору» на Житомирщині, власне, вже згадувалася: йдеться про те, що Житомирська область була прикордонною. Свого часу Волинська губернія мала велику площу, яка охоплювала територію сучасних Волинської, Рівненської, майже всю Житомирську, приблизно третину Хмельницької та понад 1/5 Тернопільської областей. Проте після підписання 12 жовтня 1920 р. і ратифікації 18 березня 1921 р. Ризької угоди до Польщі відійшло 56% території Волинської губернії. У такий спосіб Житомирщина перетворилася на прикордонний регіон. На той час кордон охоронявся ще слабо, а тому петлюрівські загони порівняно легко переходили на територію Житомирщини і після рейдів ішли за межі України. Сталінський режим ніколи не забуватиме цього. У 1937–1938 рр. приблизно 30% заарештованих за оперативним

наказом НКВС СРСР № 00442 від 25 липня 1937 р. будуть засуджені за обвинуваченнями у приналежності в 1920-х роках до «бандформувань», із них близько 76% будуть засуджені до смертної кари⁷.

Розподіл Волинської губернії призвів до того, що чимало родин опинилися по різні боки кордону. Мати родичів у Польщі в 1920-ті роки було економічно вигідно, а в північно-західних регіонах Житомирщини поширилася контрабандна діяльність. Під час репресій 1937–1938 рр. поняття «контрабандист» і «шпигун» для влади були синонімами. Ще одним важливим фактором, що стимулював ескалацію шпигуноманії, було розміщення великої кількості частин Червоної армії, які відносилися до Київського військового округу. Крім того, в регіоні було споруджено два укріпрайони: Новоград-Волинський і Коростенський зі своїми військовими частинами і підрозділами. Кожного року на Житомирщині проводилися масштабні військові навчання.

Не випадково у доповідній записці Новоград-Волинського парткому до Київського обкому у вересні 1937 р. зазначалося: «... Тут, в окрузі, де шпигуни і диверсанти вирують, – та інакше й бути не може: округ прикордонний із великим гарнізоном і військовим будівництвом, що приваблює ворога на нашу територію. Починаючи з 1930 р. майже нічого серйозного шпигунського не викрито. Тільки зараз, буквально протягом 3–4-х тижнів нам вдалося викрити понад сотню найбільш значущих диверсантів і шпигунів»⁸.

Згідно з документами сфабрикованих на Житомирщині кримінальних справ, було викрито чимало «шпигунів» різних іноземних розвідок – німецької, польської, латвійської, італійської, румунської, англійської і навіть японської. Всім вигаданим антирадянським, націоналістичним, шпигунським, повстанським та іншим міфічним організаціям приписувалася мета відірвати Україну від СРСР, створити плацдарм для нападу капіталістичних країн на Радянський Союз, повалити радянську владу, послабити міць збройних сил, підняти повстання в тилу РСЧА і таке інше.

Пік репресій у Житомирській області припадає на другу половину 1937-го та 1938 рік. Як і в інших регіонах СРСР, доля більшості заарештованих вирішувалася позасудовими органами – особливими нарадами, комісіями у складі Наркома внутрішніх справ і Прокурора СРСР, трійками при обласних управліннях НКВС у складі начальника управління, секретаря обкому КП(б)У, прокурора області. Були встановлені «ліміти» на кількість тих, хто підлягав негайному арешту і після розгляду справ на трійках – розстрілу (перша категорія), та тих, хто підлягав арешту й ув'язненню у виправно-трудовах таборах на 8–10 років (друга категорія). До створення Житомирської області кримінальні справи на громадян регіону розглядалися трійками при УНКВС по Київській та Вінницькій областях. Перше засідання трійки при УНКВС Житомирської області відбулося 23 жовтня 1937 р. Слідство в таких справах проводилося прискорено і в спрощеному порядку. За неповними даними, в роки «великого терору» від репресій постраждало понад 25,5 тис. громадян Житомирщини, з них понад 18,8 тис. осіб було розстріляно⁹.

Дослідники єдині в думці, що найпотужніший імпульс терору було дано влітку 1937 р. 2 липня політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про антирадянські елементи», яка вимагала, щоб в областях було виявлено і знищено «куркулів і кримінальників», які відбули терміни ув'язнення та повернулись у свої рідні місця. 31 липня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило наказ № 00447 від 30 липня наркома внутрішніх справ М.Єжова. Цей документ вимагав засуджувати колишніх куркулів, карних злочинців, представників релігійних об'єднань, колишніх членів політичних партій, супротивників більшовиків під час громадянської війни (білих) і колишніх діячів доби царату до ув'язнення в табори і тюрми або до смертної кари. За деякими оцінками, в рамках цієї операції, що тривала в СРСР із серпня 1937 р. до 17 листопада 1938 р., всього

було засуджено близько 770 тис. осіб, із них понад 370 тис. – до смерті і понад 380 тис. – до різних термінів ув'язнення¹⁰.

Технологія операції виглядала так. На обласні управління покладалося завдання організувати перевірку матеріалів, зібраних на найбільш «озлоблених» із намічених до арешту. За п'ять днів до початку операції в колишніх окружних центрах та інших пунктах створили міжрайонні оперативні групи. Заарештованих розміщували у в'язницях або у місцях формування згаданих груп, які очолили відповідальні працівники обласних управлінь НКВД або начальники відповідних міськрайвідділків чи окрвідділів. Арешти санкціонувалися начальниками міжрайонних оперативних груп на підставі матеріалів справ і узгоджувалися з районним прокурором. Обласні трійки мусили виїздити у місця концентрації заарештованих і розглядати справи з викликом кожного заарештованого. НКВД УРСР мав контролювати виконання операції через своїх представників, які приїздили до обласних управлінь. Особлива увага зверталася на необхідність використання матеріалів на куркулів – членів релігійних сект, що підтримували зв'язки з іноземними консульствами, на засуджених раніше за шпигунство, колишніх «політбандитів», а також на тих, хто отримував допомогу з Німеччини. Із метою запобігання втеч за кордон прикордонним загонам надіслали розпорядження за п'ять днів до операції перейти на посилений режим охорони. Всього було створено 45 міжрайонних оперативних груп. У Житомирі на той час такої групи не було, а його «курувала» київська міжрайонна оперативна група.

«Ліміт» жертв, визначений у Москві для України, становив 28 800 осіб, у тому числі по 1-й категорії – 8000 осіб. При цьому у наказі підкреслювалося, що «затверджені цифри є орієнтовними», що у разі, «коли обстановка вимагатиме збільшення затверджених цифр», нарккоми внутрішніх справ республік мали подавати «мотивовані клопотання»¹¹.

Уже з початку вересня 1937 р. І.Леплевський почав клопотатися про збільшення «лімітів» для УРСР. У його листі від 29 вересня 1937 р. до НКВС СРСР одним з аргументів виступає те, що утворено чотири нові області – Полтавську, Миколаївську, Житомирську, Кам'янець-Подільську. 17 жовтня 1937 р. для Житомирщини встановлюються «ліміти»: по 1-й категорії – 300 осіб, по другій – 500. 21 жовтня І.Леплевський повідомляє начальників обласних управлінь, що встановлено нові «ліміти»: для Житомирщини це було по 1-й категорії – 800 осіб, по другій – 1500. 26 жовтня «ліміти» збільшують: для Житомирщини по 1-й категорії – на 200 осіб, по другій – на 500. Нарешті, у грудні 1937 р. І.Леплевський добивається нових збільшень (для Житомирської області на 125 осіб по 1-й категорії, а згодом ще 350)¹².

Тут важливо підкреслити, що на початковому етапі НКВС СРСР запропонував обласним управлінням НКВС внести пропозиції щодо «лімітів». В обласних управліннях НКВД, згідно з картотеками архівно-облікових відділків перших спецвідділів, формувалися зведені дані щодо відповідних категорій осіб, передбачених до репресування органами держбезпеки НКВД. Ці дані надходили до 8-го відділу УГБ НКВД відповідної республіки (у нашому випадку – УРСР), де їх узагальнювали, можливо, навіть, дещо «уточнювали» та надсилали до 8-го відділу НКВД СРСР. Цей підрозділ готував остаточні «ліміти» для республік, країв та областей, «округлюючи» цифри. Після цього вони увійшли до оперативного наказу №00447 і виглядали вже як директива центру. А далі на місцях повинні були ці «ліміти» виконувати і «перевиконувати».

Начальники обласних управлінь органів безпеки неодноразово зверталися до НКВД УРСР з ініціативами щодо збільшення лімітів. Не була винятком Житомирська область, де обласне управління НКВС очолював Л.Якушев (Бабкін). Наприкінці 1937 р. за збільшенням лімітів для Житомирщини по першій категорії на 500 осіб він звертався до І.Леплевського. Як зазначалося в його допо-

відній, уже на 11 листопада 1937 р. ліміти по першій категорії було вичерпано – до розстрілу засуджено 800 осіб, проте викрито ворогів набагато більше¹³.

Вироки у справах заарештованих за «національними лініями» (накази НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р., № 00485 від 11 серпня 1937 р. та ін.) виносилися комісією НКВС СРСР і Прокуратури СРСР. Замість слідчих справ на їх розгляд надсилалися списки (альбоми) на осіб, що підлягали репресіям, у яких місцевими органами коротко викладалася суть справи, вказувалася стаття, за якою проходив заарештований. Наказ № 00439 стосувався німців, а наказ №00485 – поляків. По польській лінії в регіоні засуджено значно більше громадян, ніж по німецькій – 7993 проти 1647, але відсоток засуджених до розстрілу й ув'язнення у ВТТ по обох лініях однаковий – відповідно – 89% і 11%¹⁴.

***

24–25 січня 1938 р. у Москві відбулася нарада керівних працівників НКВД. У виступі М.Єжова було підбито підсумки «масових операцій» НКВД і висунуто вимогу чергової реорганізації структури НКВС СРСР. Саме в цей час Сталін вирішив направити в Україну М.Хрущова.

Разом із ним до Києва приїхав новий нарком внутрішніх справ УРСР О.Успенський, який перед тим очолював Управління НКВД Оренбурзької області. Справа втім, що попри всі «успіхи» І.Леплевського, його кар'єра закінчилася типово для доби «великого терору»: 25 січня 1938 р. його усунули з посади наркома, а 28 липня того ж року розстріляли. О.Успенський також утримається не дуже довго: 14 листопада 1938 р. він інсценував самогубство, залишивши у службовому кабінеті записку: «Труп шукайте у Дніпрі» і зник із Києва. Переховувався в Москві, Архангельську, Калусі, Муромі. У квітні 1939 р. був розшуканий, заарештований у місті Міасс Челябінської області, а 27 січня 1940 р. засуджений до розстрілу¹⁵.

На початку лютого 1938 р. заступник наркома НКВС СРСР М.Фриновський повідомив (телеграма №211) О.Успенського, що додатковий «ліміт» по Україні становив 6000 осіб у 1-й категорії, а роботу трійок продовжено до 15 березня. Також підкреслювалося, що необхідно звернути особливу увагу на транспорт. НКВД УРСР виділив для Житомирської області «ліміт» по 1-й категорії на 500 осіб¹⁶.

У лютому 1938 р. до Києва зі спеціальною місією прибув М.Єжов і новому керівництву стало зрозуміло: пошук «ворогів народу» продовжується. На оперативній нараді М.Єжов дав вказівку: в Україні потрібно розстріляти ще тисяч тридцять ворогів. Тут же було запропоновано представникам із місць скласти заявки на так звані додаткові «ліміти», тобто подальші плани знищення людей¹⁷. 16 лютого 1938 р. у НКВД УРСР було зроблено узагальнення заявок на ліміти для обласних трійок згідно з доповідними записками обласних управлінь НКВД. Для Житомирської області нові «ліміти» виглядали так: по 1-й категорії – 1450 осіб, по 2-й – 300¹⁸.

У квітні 1938 р. О.Успенський приїхав до Житомира, де зібрав широку нараду, акцентуючи увагу на необхідності розгрому польського підпілля. Як свідчив на допиті в 1939 р. колишній тимчасово виконуючий обов'язки начальника 5-го відділу УДБ УНКВС Житомирської області Н.Ремов-Поберезкін, «було дано установку, що 75% поляків, які мешкають у прикордонній смузі, як за агентурними відомостями, так і за слідчими, у процесі масової вербовки, здійсненої польським головштабом, втягнуті до «ПОВ» («Польська військова організація» – Т.Р.)¹⁹. Тобто, О.Успенський фактично наперед дав завдання, яку саме кількість представників польської національної меншини слід заарештувати.

Свій слід на Житомирщині залишив і згаданий М.Фриновський, який у той час також їздив по різних областях УРСР, спрямовуючи і стимулюючи репресії. Старший оперуповноважений Олевського районного відділення НКВС А.Гостинцев згадував, як М.Фриновський особисто ходив по кабінетах райвідділу і погрожував заарештованим, яких на той час допитували²⁰.

За наказом НКВС СРСР №485 від 26 лютого 1938 р. УНКВС по Житомирській області очолив Г.В'яткін, який свого часу працював разом із новим наркомом внутрішніх справ УРСР²¹. У травні 1938 р. Л.Якушев (Бабкін) зайняв посаду заступника наркома внутрішніх справ Кримської АРСР²². Збереглися свідчення про те, як Г.В'яткіна викликав до Києва О.Успенський і так проінструктував: «Якщо не хочеш, щоб я тебе негайно посадив, їдь і організуй трійку, і потрібно стріляти не менше 500 осіб у день... Якщо будеш мудрувати... Від нас не сховаєшся, дізнаємося, посадимо і розстріляємо»²³.

Після цього новий начальник облуправління енергійно «взявся» за роботу та виконання наказу наркома. Всього за півтора місяця роботи особливої трійки було засуджено до вищої міри покарання 4165 осіб і лише 38 – до ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Заарештований наприкінці 1938 р. Г.В'яткін під час допитів визнав своїм найтяжчим злочином розстріл цих понад 4 тис. осіб, про вині яких він навіть не був упевнений²⁴.

***

Наслідки репресій виявилися настільки очевидними, що, згідно з постановою січневого (1938 р.) пленуму ЦК ВКП(б), почалося, як тоді висловлювалися, «виправлення помилок», що мали місце при виключенні комуністів із партії. Зокрема, у постанові зазначалося: «Пора зрозуміти, що суть більшовицької пильності полягає в тому, щоб уміти викривати ворога, який би хитрий і спритний він не був, у яку б тогу він не прибирався, а не в тому, що без розбору, або «на всякий випадок» виключати десятками і сотнями з партії всіх, хто попадеться під руку»²⁵.

Ще одним сигналом стало те, що 8 квітня 1938 р. М.Єжова було призначено наркомом водного транспорту за сумісництвом із посадою наркома внутрішніх справ СРСР²⁶. Для комуністичних бюрократів, яких десятиріччями привчали читати «між рядками», це означало, що рано чи пізно хтось у черговий раз повинен відповісти за «перегини». Виступаючи з доповіддю на XIV з'їзді КП(б)У, М.Хрущов наводив численні факти таких «перегинів» у житті парторганізацій. На цьому ж з'їзді йшлося і про перегляд багатьох справ, про те, що з січня по травень 1938 р. у партійних лавах було поновлено 3135 осіб²⁷.

Факти свідчили, що поступово Сталін взяв курс на відсторонення, а згодом і на усунення М.Єжова. Дедалі помітнішу роль почав відігравати Л.Берія. 22 серпня 1938 р. його призначили першим заступником наркома внутрішніх справ СРСР, а 29 вересня – начальником ГУГБ НКВД СРСР²⁸. 17 листопада 1938 р. Сталін і В.Молотов підписали спільну постанову Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», в якій відзначалися великі недоліки і перекручення в роботі органів НКВД. Тут, зокрема, критикувалися проведення «масових операцій», спрощений порядок ведення слідчих справ, вимоги надання «лімітів» для масових арештів, словом, усе те, що відносилось до надбання «єжовщини».

23 листопада 1938 р. М.Єжов написав листа до політбюро ЦК ВКП(б). У ньому містилося прохання звільнити його з посади наркома внутрішніх справ через те, що він припустився низки помилок. Наступного дня, 24 листопада, політбюро ухвалило таке рішення, беручи до уваги викладені у листі мотиви, а також «хворобливий стан» М.Єжова, за яким залишили посади секретаря ЦК ВКП(б),

голови Комісії партійного контролю і наркома водного транспорту. Залишили, щоправда, ненадовго: у квітні 1939 р. його обвинуватили у керівництві «контрреволюційною організацією» в НКВД, а у лютому 1940 р. розстріляли.

25 листопада 1938 р. указом Президії Верховної Ради СРСР М.Єжов був звільнений із посади наркома внутрішніх справ СРСР. Тоді ж цю посаду зайняв Л.Берія. Розпочалася чергова «чистка» НКВД. Протягом 1939 р. з органів держбезпеки було звільнено 7372 особи (22,9% від загальної кількості оперативно-чекістських кадрів НКВД СРСР), з них 66,5% – за посадові злочини, контрреволюційну діяльність та за компрометуючими матеріалами²⁹.

Це була крапля в морі порівняно з тим, скільки життів забрала або знівели смертоносна хвиля «ежовщини». За даними, що їх було наведено ще в середині 1950-х років, за 1937–1938 рр. було розстріляно понад 680 тис. осіб³⁰. Невідома точна кількість засуджених до заслання, а ці заходи, як відомо, широко застосовувались, особливо до родичів «ворогів народу». Для декого із засуджених (зрозуміло, йдеться про тих, кого не розстріляли) критика «ежовщини» виявилася рятівною. Згідно з надрукованою статистикою ГУЛАГу, у 1939 р. звільнили 327,4 тис. осіб³¹.

Хвиля арештів серед чекістів, тобто безпосередніх виконавців «масових операцій» та інших сталінсько-ежовських директив, залишила по собі унікальний документальний матеріал, що дозволяє звернутися до питання про технологію терору. Як уже підкреслювалося на прикладі «лімітів», реально існувало переплетіння цілеспрямованих, продуманих ініціатив центру і периферії. Одним із підтверджень цього є ініціативи по збільшенню «лімітів», що їх виявляв Л.Якушев (Бабкін). Наприклад, у листопаді 1937 р. він надіслав клопотання І.Леплевському, в якому, зокрема, підкреслювалося: «Згідно представленого для трійки при Житомирському обл. управ. НКВС ліміту 800 осіб по першій категорії, 1500 осіб по другій категорії, на 19 листопада ц. р. рішенням трійки засуджені 800 осіб по першій категорії, 834 – по другій категорії. Наявний ліміт, що залишився, по 2-й категорії – 649 осіб. За уточненими відомостями, по Житомирській обл. є ще 1103 заарештованих, по яких ведеться слідство. Цей контингент підлягає розгляду трійкою. Переважна більшість заарештованих належить до категорії активних куркульських, націоналістичних і повстанських елементів...

Крім наявності складу заарештованих, нам необхідно вилучити найближчими днями низку активних учасників к.-р. організацій, що виявлені в процесі слідства за останні дні. Таким чином, у нас є кількість заарештованих, що перебільшує ліміт, що залишився на 454 особи. Із метою швидкого і повного розгрому контрреволюційного підпілля і повстанської низівки ці кадри заарештованих повинні бути засуджені трійкою. У зв'язку з цим прошу порушити клопотання перед наркомом внутрішніх справ СРСР генеральним комісаром Держбезпеки т. Єжовим про збільшення для Житом. обл. ліміту по трійці ще на 500 осіб по першій категорії, враховуючи, що контингент заарештованих є активними учасниками к.-р. формувань, що проводили велику к.-р. повстанську діяльність протягом останніх років і боролися зі зброєю в руках проти Рад. влади під час громадянської війни і що не припинили своєї к.-р. діяльності до дня арешту»³².

Разом із тим саме чекісти мали бути безпосередніми виконавцями антилюдяних рішень, мусили винаходити методи і мобілізувати інших на виконання цих рішень. Г.В'яткін, заарештований 15 листопада 1938 р. і згодом (у лютому 1939 р.) розстріляний, яскраво засвідчив, як нарком О.Успенський на одній із нарад повчав начальників обласних управлінь НКВС: «Успенський дав нам вказівки висунути на посади начальників відділів, заступників і помічників начальників відділень працівників знизу... Він заявив: «...Помічників оперуповноважених робіть начальниками відділків, начальників відділень і райвідділень робіть начальниками обласних відділень. Витягніть цих людей, вони завжди бу-

дуть виконувати всі ваші директиви, оскільки відчуватимуть, що саме ви їх висунули в люди»³³.

І висуванці, і досвідчені чекісти опинилися в ситуації, коли невиконання антигуманних директив і наказів могло коштувати кожному з них життя. Наприклад, у липні 1938 р. Г.В'яткін, виступаючи на нараді співробітників Житомирського обласного Управління НКВС, дозволив своїм підлеглим таке: «...Дозволяю, якщо це петлюрівець, політбандит, контрабандист, польський або німецький націоналіст, дописати йому, негіднику, в протокол 40% того, що він не говорить. За це вас ні партія, ні радянський народ не засудять»³⁴. Такого роду настанови дали згодом уже заарештованим їх виконавцям виправдовувати свої дії. Так, один зі слідчих на допиті дослівно заявив таке: «...Я був технічним виконавцем і якби не робив цього, то був би сам розстріляний всілякими В'яткініми та ін.»³⁵.

Якщо коротко систематизувати, які саме засоби вживалися для фабрикації справ, то насамперед слід розпочати з підстав для арештів. Для мешканців сільської місцевості вони зазвичай починалися з довідки відповідної сільради чи селищної ради, для чого голів цих рад із печатками викликали слідчі, друкували довідки з «необхідним» змістом, що й мотивувало арешт. Збереглося чимало свідчень місцевих чекістів про те, що за вказівками з Управління НКВС у Житомирі арешти вони здійснювали без наявності компрометуючих матеріалів. Наприклад, колишній співробітник Лугинського районного відділення НКВС свідчив, що арешти проводилися «за списком і національною ознакою, тобто поляків заарештовували як польських шпигунів і учасників «ПОВ»; німців – як німецьких шпигунів, а росіян і українців заарештовували в тому випадку, якщо хтось із заарештованих давав на них свідчення про їхню участь у будь-якій контрреволюційній організації»³⁶.

Широко практикувався виїзд груп слідчих-«колосьників»³⁷ (7–8 осіб) у райони Житомирської області. Коли кількість справ значно зросла в самому Житомирі, то тут також використовували «колосьників». Заступник начальника 3-го відділу УНКВС по Житомирській області згодом свідчив: «...Серед справ, які відправили на Особливу нараду – були і такі, де заарештовані знаходилися під вартою по року без допиту. Тому паралельно з підшивкою справ у в'язниці працювала оперативна група, яка проводила допити заарештованих. На оперативній нараді заступник начальника ЖОУ НКВС встановив норму для кожного слідчого по 5–8 «розколів» на день. Зрозуміло, що законними методами це зробити було неможливо.

...Обвинувачувальні висновки складалися за графаретами, справи глибоко не вивчались»³⁸.

Від самих підслідних зазвичай вимагалось просто підписати вже заготовлені тексти протоколів допитів або очних ставок. Якщо заарештовані відмовлялися це робити, до них застосовувалися методи шантажу, чинився тиск, у тому числі фізичний. Наприклад, під час слідства, в січні – лютому 1939 р., слідча комісія у своєму висновку зафіксувала: «... В'яткін та його підлеглі порушували законоположення про арешти й ведення слідства, займалися фальсифікацією довідок на арешти, штучно створювали групові справи, проводили групові допити з побиттям заарештованих та підштовхували підлеглих на масові побиття під час слідства для отримання зізнань»³⁹.

Тим часом збереглися свідчення про те, що сам Г.В'яткін особисто допитував заарештованих і застосовував до них фізичні методи впливу. Відтак цілком імовірно, що це могли робити і його підлеглі. З'ясувалось і те, що Г.В'яткін причетний і до фальсифікації документів трійки, за рішенням якої страчували людей або засуджували до позбавлення волі. У своїх свідченнях у 1939 р. він визнав: «...Як правило, протокол на засіданні трійки не вівся. Після засідання,

грунтуючись на моїх примітках, складалася телеграма в Наркомат та наказ про виконання рішення трійки. Лише після виконання вироку складався протокол засідання та підписувався членами трійки. Справи на засіданнях трійки не доповідались»⁴⁰.

Навіть ще наприкінці 1937 р., коли справи з Житомира надсилали на розгляд Особливої наради до Москви, там помітили, що житомирські справи виглядають як сфабриковані. Їх почали повертати назад. Частина з них довелося провести по обласній трійці, а частину – «переробили». Як свідчив в.о. начальника 1-го відділу УНКВС по Житомирській області Д.Малука під час слідства в січні – лютому 1938 р., всього з Москви привезли близько 80 справ, «вони були переведені на обвинувачення в шпигунстві (переписували закінчення обвинувальних висновків)»⁴¹.

Підбиваючи підсумки, слід насамперед підкреслити необхідність подальших досліджень історії «великого терору», його специфічних рис у тому чи іншому регіоні, технології насильства. Такі дослідження, базовані на осмисленні раніше невідомого документального і фактичного матеріалу, на подоланні застарілих історіографічних і світоглядних стереотипів, актуальні не лише з точки зору аналізу тоталітарної ретроспективи. Це також важливо для розуміння реальної природи сталінського ладу, оповитого різного роду міфами і пропагандистськими стереотипами. Досвід Житомирщини підтверджує, що, ініціюючи арешти «ворогів народу», влада насамперед здійснювала лінію на протидію, на усунення реальних і евентуальних супротивників. Саме це завдання насамперед розв'язували працівники органів держбезпеки, фальсифікуючи справи, прагнучи «досягти успіху» за будь-яку ціну. Це було частиною достатньо цілеспрямованого знищення тих елементів, які насамперед уже були на обліку як ненадійні чи небезпечні. У цьому сенсі є підстави стверджувати, що «великий терор» у своїй основі не був «сліпим», арешти і засудження осіб за різними обвинуваченнями відбувалися на підставі обліку й попередньої розробки. Це, однак, не виключало і виявлення локальної ініціативи, мотивованої, зокрема, і прагненням продемонструвати активність у боротьбі з різного роду «ворогами народу». Аналіз архівних матеріалів, пов'язаних з історією «великого терору» на Житомирщині, це підтверджує, хоча саме проблемам технології терору доцільно приділити більш детальну увагу дослідників.

¹ Реабілітовані історією: У 27-ми т. / Житомирська область: У 7 кн. – Кн.1. – Житомир, 2006.

² Докладніше див.: *Jansen M., Petrov N. Stalin's Loyal Executioner. People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895–1940.* – Stanford (California), 2002; *Полянский А. Ежов. История «железного» наркома.* – Москва, 2003 та ін.

³ Докладніше див.: Ізраїль Леплевський // *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи.* – К., 1997. – С.143–186.

⁴ Див.: *Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки.* – Вып.4. – Москва, 1928. – С.24–25.

⁵ *Нестеренко В.А. Чехи радянської Волині у міжвоєнний період (1920–1930 рр.) // Чехи на Волині.* – Луцьк, 1994. – С.57.

⁶ Див.: *Стронський Г.Й. Зліт і падіння: Польський національний район в Україні в 20–30-ті роки.* – Тернопіль, 1992. – С.42.

⁷ Підраховано автором за протоколами трійки УНКВС по Житомирській області за 1937–1938 рр.

⁸ ДАЖО. – Ф. Р.87. – Оп.1. – Спр.№84. – Арк.6.

⁹ Див.: Реабілітовані історією... – Кн.1. – С.36.

¹⁰ Див.: *Юнге М., Биннер Р. Как террор стал «большим». Секретный приказ №00447 и технология его исполнения.* – Москва, 2003. – С.9.

- ¹¹ ДА СБУ (Київ). – Ф.9. – Спр.672. – Арк.5.
- ¹² Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С.99–101.
- ¹³ Див.: Реабілітовані історією... – Кн.1. – С.30.
- ¹⁴ Там само. – С.32.
- ¹⁵ Див.: Федосеев С. Фаворит Ежова // Совершенно секретно. – 1996. – №9; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – Москва, 1999. – С.416–417; Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4. – С.368; Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Х., 2004.
- ¹⁶ Див.: Нікольський В.М. Вказ. праця. – С.102.
- ¹⁷ Дело прокурора Романовского // Правда Украины. – 1989. – 4 мая.
- ¹⁸ Див.: Нікольський В.М. Вказ. праця. – С.102.
- ¹⁹ Архів УМВС Житомирської області. – Спр.6157. – Т.1. – Арк.54.
- ²⁰ Там само. – Арк.453.
- ²¹ Золотарьов В.А. Вказ. праця. – С.95, 110.
- ²² У грудні 1938 р. Л.Якушева (Бабкіна) заарештували у Москві, а наступного року засудили до 20 років позбавлення волі. У жовтні 1941 р. постановою Президії Верховної Ради СРСР судимість з нього була знята (див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. Вказ. праця. – С.578–579).
- ²³ Цит. за: Реабілітовані історією... – Кн.1. – С.34.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Про помилки парторганізацій при виключенні комуністів із партії, про формально-бюрократичне ставлення до апеляцій виключених із ВКП(б) та про заходи до усунення цих хиб // Більшовик України. – 1938. – №1. – С.9.
- ²⁶ Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1960: Справочник. – С.19.
- ²⁷ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.548. – Арк.78.
- ²⁸ Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1960: Справочник. – С.20.
- ²⁹ Кокурин А., Петров Н. НКВД: структури, функції, кадри. Стаття вторая (1938) // Свободная мысль. – 1997. – №7. – С.110, 111.
- ³⁰ Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. – Москва, 1992. – С.156.
- ³¹ Там же. – С.237.
- ³² ДА СБУ (Київ). – Ф.16. – Оп.31. – Спр.92. – Арк.78.
- ³³ ДАЖО. – Ф.5013. – Оп.2. – Спр.6376. – Арк.115–116.
- ³⁴ ДА СБУ (Житомир). – Спр.18842. – Т.1. – Арк.415.
- ³⁵ Архів УМВС Житомирської області. – Ф.2. – Спр.6152. – Арк.262.
- ³⁶ ДА СБУ (Житомир). – Спр.7503. – Т.2. – Арк.33.
- ³⁷ Їх називали так тому, що вони мали завдання «розколювати» підслідних на необхідні «зізнання».
- ³⁸ ДА СБУ (Житомир). – Спр.18842. – Т.1. – Арк.476.
- ³⁹ Там само. – Т.4. – Арк.118.
- ⁴⁰ Там само. – Т.1. – Арк.1.
- ⁴¹ Там само. – Арк.481.

On the basis of the previously unknown archival materials, the author of the article features the events of the «great terror» period in the Zhytomyr region. A particular emphasis is made on the specific peculiarities, intensity and technology of repressions and the specific regional character.